

Katarzyna Grabowska

Uniwersytet w Białymstoku

SPOSOBY REALIZACJI „U” NIEZGŁOSKOTWÓRCZEGO
W PIŚMIENICTWIE STAROBIAŁORUSKIM (NA PRZYKŁADZIE
WYBRANYCH LATOPISÓW BIAŁORUSKO-LITEWSKICH)

Latopisy, reprezentujące jeden z najstarszych gatunków piśmiennictwa na ziemiach wschodniosłowiańskich, zajmują szczególne miejsce w rękopiśmiennym dziedzictwie WKL XIV–XVII w. Należy zauważyć, że latopisarstwo w WKL kształtowało się etapami. Najpierw powstawały odrębne historyczne opowieści – kroniki, które po połączeniu ze sobą tworzyły utwory kompilowane. W miarę upływu czasu i zmiany oczekiwań względem tego typu literatury, włączano w jej skład nowe utwory, co prowadziło do powstawania kolejnych redakcji. Do dziś znanych jest ponad 20 latopisów białorusko-litewskich, należących do trzech redakcji, różniących się między sobą nie tylko objętością, zawartością treściową i redaktorskim opracowaniem tekstu, ale również wydźwiękiem ideowym zależnym od okresu i środowiska, w jakim powstały. Elementem łączącym wszystkie kroniki zachodnioruskie jest *Latopis wielkich książąt litewskich* – pierwszy oryginalny utwór powstały na terytorium WKL.

W odpisach należących do poszczególnych redakcji cechy fonetyczne i morfologiczne o proveniencji białoruskiej i ukraińskiej nie zostały odzwierciedlone jednakowo: w jednych wyraźnie zaznaczają się elementy żywego języka; w innych, obok mniej licznie poświadczonych białoruskich

(i ukraińskich) cech fonetycznych/morfologicznych, dominujący materiał językowy stanowią formy o charakterze ogólnoruskim i cerkiewnosłowiańskim. Jak podkreślał L. M. Szakun, przy badaniu specyfiki językowej poszczególnych odpisów I redakcji, należy wyodrębnić ogólnoruską, kompilowaną część, w której wprawdzie pojawiają się białoruskie cechy językowe, jednak jest ich zdecydowanie mniej, niż w oryginalnych fragmentach, powstałych na terytorium WKL¹. Jednocześnie należy podkreślić dążenie autora/autorów I redakcji do upodobnienia pod względem językowym wszystkich części latopisu, co skutkowało użyciem w części oryginalnej form archaicznych, już nie używanych w języku mówionym. Dotyczy to m.in.: połączeń жд, шт w miejscu wschodniosłowiańskich ж, ч, braku pełnogłosu, krótkich form przymiotnika w funkcji atrybutywnej, formy imperfektu i aorystu.

Charakterystyczną właściwością wszystkich latopisów zachodnioruskich jest, zaznaczona w większym lub mniejszym stopniu, obecność wielu cech, które stanowią o specyfice współczesnego języka białoruskiego. W obrębie fonetyki wymienić można takie zjawiska, jak np.: spirantyzacja [g] > [h], pośrednio wyrażona w zabytkach cyrylickich poprzez pisownię кг, ек, к w wyrazach zapożyczonych, np.: *Кедмина* (S², 87), *кглеитовныи листы* (S, 105v), *Лыкгвенью* (U, 40), *Жикгимонту* (A, 158), *Кцирц* (K, 66v), *Олкгирдовича* (K, 80), *Авѣкгуштына* (R, 246), *со Кгданска* (R, 257), *зэгары* (R, 290), *Кгровжу* (Rum., 20); dyspalatalizacja spółgłosek szumiących oraz [c'] i [r'], np.: *кровядыцы* (S, 23), *на овъцы* (S, 55), *баяры* (A, 179), *пострыглася* (K, 68), *баяры* (K, 78), *тры* (K, 82v), *нѣмцы* (R, 236), *жывоте* (R, 248), *к Оршы* (R, 254), *Грыгорю* (R, 288); rozwój prasłowiańskiej grupy *zdj > [ždž] oddawany w pisowni zabytków starobiałoruskich poprzez жч, oboczne ждч³, np.: *приѣзьчиваль* (S, 89v), *приездяючи* (S, 104v), *дожчу* (K, 88v), *ежчивал* (K, 71), *приезжали*

¹ Л. М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1963, s. 110.

² Użyte w artykule inicjały i skróty dotyczą następujących latopisów: S – *Supraski*, U – *Ślucki*, A – *Akademicki*, K – *Kraśińskich*, R – *Raczyńskich*, Rum. – *Rumiancewa*. Numeracja stron jest zgodna z numeracją przyjętą w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей*.

³ Е. Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 1, Москва 1955, s. 382.

(*K*, 86v), *от дождчу* (*R*, 270), *еждчывал* (*R*, 235), *отеждчаючы* (*R*, 245); prewokalizacja nagłosowej grupy spółgłoskowej, np.: *Имстиславскую* (*S*, 98v), *ицял* (*S*, 88v), *игде* (*K*, 64v), *Илвовича* (*R*, 256, 270); proteza [v] przed samogłoskami tylnymi: *у-в Олгырда* (*A*, 154), *у-в орьдѣ* (*A*, 147), *у-в одном* (*R*, 231), *у-в отца* (*R*, 240), *у-в обед* (*R*, 264), *у-в ызбах* (*R*, 254), *у-в отаманов* (*Rum.*, 72v), *в осень* (*Rum.*, 87v). Wyróżniającą cechą języka białoruskiego (oraz ukraińskiego) jest również obecność [ɥ]⁴.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie sposobów realizacji [ɥ] w pisowni wybranych zabytków należących do I i II redakcji. Analizie zostały poddane teksty latopisów, opublikowanych w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей* pod redakcją N. N. Уłaszчыка⁵: *Supraskiego* (1519), *Шuckiego* (I ćwierć XVI w.), *Akademickiego* (lata 30-te. XVI w.) oraz *Krasińskich* (najstarszy z II redakcji), *Raczyńskich* (ok. 1582) i *Rumiancewa* (koniec XVII w.).

Przejście [ɣ] w [ɥ]

Zmiana [ɣ] w [ɥ] w zabytkach piśmiennictwa przejawia się mieszaniami w pisowni *л*, *оу* (*у*) oraz *в*. Przejście to w języku starobiałoruskim mogło mieć podłoże fonetyczne lub morfologiczne. W pierwszym przypadku zmiana [ɣ] > [ɥ] zachodziła w grupach **тълт*, **тълт*, tj. w połączeniach *ъл*, *ъл* pomiędzy dwiema spółgłoskami, por.: *воўна* < *вълна*, *воўк* < *вълкъ*, *жаўна* < *жьлна*⁶. Jeżeli [ɣ] znajdowało się przed samogłoską zredukowaną *ъ*, spółgłoska ta nie uległa zmianie, por.: *игълька* > *голка*⁷. Większość językoznawców uważa, że zmiana [ɣ] > [ɥ] jest rezultatem wokalizacji jerów w samogłoski *о*, *е*, co spowodowało labializację znajdującej się po

⁴ L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa 2007, s. 86–88.

⁵ Н. Н. Улащик (red.), *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980.

⁶ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, Мінск 1983, s. 90.

⁷ Ф. П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Москва 2006, s. 333.

nich twardej spółgłoski [ɫ]. Inni badacze (m.in. P. J. Jurgielewicz) są zdania, że zjawisko tej zmiany miało miejsce jeszcze przed wokalizacją jerów w dialektach wschodniosłowiańskich, z których potem uformowały się języki białoruski i ukraiński. Swe stanowisko motywują tym, iż omawiany proces zachodził wyłącznie w dawnych połączeniach spółgłoski [ɫ] z jerami⁸.

Najstarsze zapisy dokumentujące przejście [ɫ] > [ɥ] w apelatywach pojawiają się w tekstach zachodnioruskich z końca XV wieku⁹, jednak proces ten w języku z pewnością rozpoczął się znacznie wcześniej. J. F. Karskij zauważa, że pierwsze przykłady ilustrujące zjawisko zmiany [ɫ] > [ɥ], są zapisywane z pomocą *в*: *Вовчкевичъ, не вдовзѣ*¹⁰. Analizowane latopisy nie dostarczają żadnych przykładów, potwierdzających przejście [ɫ] > [ɥ] w dawnych połączeniach **tɫt*, **tɫt*.

Bogatszy materiał badawczy świadczący o przejściu [ɫ] > [ɥ] stanowią formy imiesłowów czasu przeszłego r.m., które wchodziły w skład perfectum i plusquamperfectum. Zmiana ta nie ma podłoża fonetycznego, a nastąpiła drogą morfologicznej analogii do krótkich imiesłowów czynnych typu *видевъ, изгнавъ*, w których po zaniku jerów w słabej pozycji wymawiano [ɥ]¹¹. Ze względu na zbieżność form czasu przeszłego ilustrujących [ɫ] > [ɥ] z imiesłowami czynnymi typu *бывъ, читавъ*, wyodrębnienie ich jest trudne i niezbędny w podobnych przypadkach jest kontekst. W analizowanych latopisach podobne przykłady pojawiają się z różną częstotliwością i uzyskują niejednakową realizację w poszczególnych zabytkach. Zdarzają się różne zapisy tego samego wyrazu w analogicznych fragmentach różnych latopisów. Należy podkreślić, że zjawisko przejścia [ɫ] > [ɥ] w formach dawnych imiesłowów czasu przeszłego r.m. zostało udokumentowane tylko w czterech z analizowanych latopisów, przy czym w latopisie *Stuckim* w sposób marginalny; nie uzyskało poświadczenia w latopisach *Rumiancewa* i *Raczyńskich*, należących do II redakcji.

⁸ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, dz. cyt., s. 90–91.

⁹ L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne...*, dz. cyt., s. 88.

¹⁰ Е. Ф. Карский, *Белорусь. Язык белорусского...*, dz. cyt., вып. 1, s. 320–322.

¹¹ М. І. Свістунова, Г. К. Ціванова, *Гістарычная фанетыка беларускай мовы*, Мінск 2014, s. 106.

Материал иллюстраcyjny:

S: «первое святую Богородицу боголюбивы Юревич Долгоруки, и **покрыв** Златые врата» (S, 3v), «приставися князь Данило московский марта 4, а **княжив** лѣтъ 11» (S, 34), «поставлень Петр митрополит в Рускую землю, **приехав** на Суздаль в лѣто 6817» (S, 34), «Святослав же **бивъся** и з своимъ дворомъ (S, 34v), князь великий Михаило **ходив** во орду с Петромъ митрополитомъ, понеже тогды царь умре» (S, 35), «и тамо **женивъся** и **крестивъся** в латыньскую вѣру» (S, 52v), «приеха владыка (...) с Москвы во Новгород, а **бывъ** на Москве польчетверта года» (S, 59v), «сожалися во горести душа и **побежавъ** с Москвы во Великий Новгород» (S, 60v), «Ягаило Олгирдивичъ литовъский ѡхаль женитися во Угорскую землю ко королю, слыша, што княгиню его **изымав** и со детьми» (S, 61v), «я князю великому Ягаилу ничего не вчинил, **не рушив** есмо ни скарбов его, ни стад» (S, 92) / «я князю великому Ягаилу ничего не вчинилъ, **не рушилъ** есми ни скарбу его, ни стад» (U, 2), «а как **услышав** то князь великий Витовтъ, что пруски немѣци к Вилни и к Трокомъ идуть» (S, 93v) / «А какъ то **услышалъ** князь великий Витовтъ» (U, 5);

A: «Он же не **послушавъ** патриарха, патриарх же Калисть **помянувь** слово Христово» (A, 150) / «Онъ же не **послушалъ** патриарха. Патриархъ же Калист **поменул** слово Христово» (S, 41), «Того же лѣта **ходивъ** други Алексеи митрополитъ во Царьград» (A, 151) / «Того жъ лѣта **ходилъ** други Алексеи митрополитъ во Царьград» (S, 41v), «тими епискупы **поставив** Киеву митрополита Григория болгаринина» (A, 155v), «А какъ **услышавъ** то князь великий Витовтъ, что пруский нѣмци к Вилни и Трокомъ идуть» (A, 175), «И какъ к Вилни **приехав**, князя великого Кестютя, дядю своего, оковавъ, послали Креву» (A, 177v), «совѣтъ сотвори (...) и **поехав** Кракову в Лядскую землю» (A, 179), «А пакъ **услышавъ** князь Светслав, што идетъ на него князь великий Скиргаило со братьею, он же **спольчивъ** воя своя» (A, 180v);

У: «И какъ к Вилни **приехав** князя Кестутия, дядю своего, оковавши» (U, 10), «зятя своего, великаго князя, **учтив** и **ударивъ** различными дарами, гиньпты у золотых седлахъ» (U, 33);

К: «часу панования Кунасова **повъстав** царь Батыи» (K, 66), «**зъехавъся** и опять чисто разехатися» (K, 76), «и там тех гостей **честив** и даровал размаитыми дарами» (K, 86).

Formy imiesłowów w zwrotach: «И **смолвилши** межи собою рокъ учинили» (S, 88), «не **узял** града поиде у свою землю» (U, 38v) należy traktować jako hiperyzmy powstałe pod wpływem czasowników typu *был*, w których wartość fonetyczna *л* była równa [ɯ]¹².

Dla współczesnego języka białoruskiego i ukraińskiego, a także wielu południowo-zachodnich gwar rosyjskich, taka wymowa jest normatywną¹³.

We wszystkich latopisach dominują zapisy form dawnych imiesłowów czasu przeszłego r.m. z *-ль*, por.:

- *владел* (S, 6), *отбежалъ* (S, 24), *добиль* (S, 61v), *записаль* (S, 90v), *дал* (S, 94v), *приходил* (S, 107);
- *поехал* (U, 1), *наговорил* (U, 4v), *держаль* (U, 11), *сотвориль* (U, 13v), *отпустиль* (U, 33v), *посажал* (U, 46v);
- *отпустиль* (A, 149v), *взял* (A, 154), *простил* (A, 156), *приехал* (A, 162v), *пригналъ* (A, 171), *забыль* (A, 174v);
- *чинил* (K, 64v), *забралъся* (K, 64v), *постинал* (K, 66v), *народился* (K, 67v), *побил* (K, 67v), *учинил* (K, 74);
- *вступил* (R, 225), *не поспел* (R, 241), *прислал* (R, 244), *почал* (R, 254), *зъехал* (R, 273), *побил* (R, 285), *учинил* (R, 289);
- *воплотился* (Rim., 12v), *народился* (Rim., 20), *учинил* (Rim., 31), *скончался* (Rim., 38v), *был* (Rim., 51v), *собрал* (Rim., 85), *держал* (Rim., 89v).

¹² А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі, *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.*, Мінск 1988, s. 258; Por. również: Е. Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского...*, вып. 1, dz. cyt., s. 321.

¹³ Ф. П. Филин, *Происхождение русского...*, dz. cyt., s. 331–334.

Przejście [v], [u] > [ɯ]

Zmiana spółgłoski [v] w dwuwargowe [ɯ] zachodzi w pozycji po samogłosce przed spółgłoską lub w wygłosie wyrazu¹⁴. Historycy języka wiążą ten proces z zanikiem samogłosek zredukowanych, przy czym [ɯ] powstało w miejscu dawnych połączeń *ѡь, ѡь*, por.: *правьда > правда > праўда, кривьда > кривда > крывьда, сыновь > сынов > сыноў, на ѡсьь > на ўсе*¹⁵. Zjawisko przejścia [v] > [ɯ] nie było uwarunkowane wyłącznie zanikiem jerów, o czym może świadczyć porównanie z sąsiednimi językami: rosyjskim i polskim, w których taka zmiana nie nastąpiła. Językoznawcy przypuszczają, iż na przejście [v] > [ɯ] lub jego brak wpłynął charakter spółgłoski *ѡ* w dialektach wschodniosłowiańskich. W gwarach, z których powstał język białoruski, istniał dwuwargowy sonant *w, który po zaniku jerów w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie wyrazu uległ zmianie w [ɯ]¹⁶.

Zmianę [v] > [ɯ] odnotowują starobiałoruskie zabytki piśmiennictwa, o czym świadczy zmieszanie na piśmie liter *ѡ* i *у*; należy podkreślić, że proces ten nie został w nich odzwierciedlony konsekwentnie¹⁷.

Z analizowanych latopisów białorusko-litewskich został wyekscerpowany bogaty materiał, świadczący o przejściu *ѡ > ў*, dotyczy on głównie przyimka *ѡь*:

S: «убегоша у город» (S, 12), «татарове узяша» (S, 23), «на ратию у городе» (S, 37v), «бежа у Литву» (S, 45), «стретоша у Любуцьку» (S, 46v), «обрете у поли» (S, 48), «овьи же у полон поведоша» (S, 51v), «ударил его у мысцу» (S, 63), «совьтници у городе» (S, 69), «а у Вилни» (S, 70v), «пошлеть (...) одного у рать» (S, 92v), «земли у Троцех» (S, 97), «тогда у Городне» (S, 100v);

A: «на владычество у Суздаль» (A, 149), «сожже Герасима митрополита у Витебську» (A, 160v), «нарядилися у зброи» (A, 167), «завонили у колокол» (A, 167), «у Бориса Гльба у городи» (A, 167),

¹⁴ З. І. Аванесаў (ред.), *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск 1964, s. 138.

¹⁵ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, dz. cyt., s. 89.

¹⁶ М. І. Свістунова, Г. К. Ціванова, *Гістарычная фанетыка...*, dz. cyt., s. 105.

¹⁷ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, dz. cyt., s. 90.

«мятежа велика у Смоленьску» (А, 167v), «и утопиша его у Днепръ» (А, 167v), «всадили у вежю» (А, 177v), «еще у Вилни» (А, 177), «сущю же ему у Нъмцах у Марьинъ градъ» (А, 178);

Stuck.: «великаго у Городнъ» (U, 1v), «у менъ у нетьствъ ходять» (U, 2), «в то врмя у Троцех былъ» (U, 4v), «пойдъ у Жомоить» (U, 6), «и тамо у Креве» (U, 10), «утечеть у Немци» (U, 12), «сущю же ему у Немцах» (U, 12), «не у послушаннии» (U, 25v), «изнемогаху корсуняне у граде» (U, 87), «крестишася у церкви» (U, 89v);
R: «честно у город Киев уехал» (R, 243), «вернулся у свою землю» (R, 270), «была велми велика у Смоленску, перед святым Ильею у среду» (R, 288), «по Покрове пречыстое Богородицы у тыдень» (R, 288);

Rum.: «будучи у Жомоити» (Rum., 38), «в милости и у великой ласць» (Rum., 49);

K: «а у верх» (K, 65), «яко у Великом Новьгороде» (K, 68), «умре у великой старости» (K, 69v), «будучи у великой справедливости» (K, 69v), «до смерти у великой милости и в ласць» (K, 73v), «князь Скиргаило у Троцъх был» (K, 77v), «пошли с княжною у великих караблех» (K, 80), «у мистра у Марином городку» (K, 80), «на канун крещеня у четверг» (K, 81v), «до Смоленска у великии пост» (K, 82), «пошли у Подолскую землю» (K, 82v), «вошли у приязнь» (K, 82v), «зжог митрополита у Витебску» (K, 88v), «а у великии пост» (K, 89), «заръзали у вербную неделю» (K, 89v);

Mniej liczne są przykłady ilustrujące przejście [v] > [u] w rdzeniu wyrazów lub na styku przedrostka i rdzenia, por.: «Смоленьское **узял**» (S, 55), «и вы **узводъ** отгнете» (S, 69), «княжение цари **усточни**» (S, 79), «млада **узрастомъ**» (A, 151v), «взяти **увернуса**» (A, 154v), «**Еупла**» (A, 155v), «**Еуфимии**» (A, 155v) / «Евхимеи» (S, 67v), «не **уступаюся**» (A, 174v), «жонки **услакъсти**» (A, 178), «уже **узял был**» (A, 182), «правду **узяль**» (U, 8v), «и **усадили**» (U, 10), «жонкы **ускласти**» (U, 12), «уже **узяль былъ**» (U, 20v), «великыи чести **уздаша**» (U, 23), «**Еуфимеи**» (U, 39v), «**Еуфимия**» (U, 40v), «вы **узвод** оттотнить» (U, 41), «у города **узвод**

отсекли» (U, 41), «земли на **устоце**» (U, 52v), «цари **усточнии**» (U, 54), «где **усхочешь**» (U, 55v), «без всякого ослушания **ускорь**» (U, 55v), «на **устоце**» (U, 87v), «яко же **узложи**» (U, 89v), «со **унучаты**» (U, 101), «нача **усходити**» (U, 102), «изнеможе **ускорь**» (U, 104), «людемъ же **узбегшимь**» (U, 106), «Скиргайло **усхочеть** (K, 81v), вы **узвод** опустить» (K, 85).

Wszystkie zabytki dokumentują paralelne zapisy z etymologicznym [v] (w *Latopisie Rumiancewa* zapisy tego typu stanowią niemal bezwyjątkową normę), por.: «явишася **в** полку» (S, 29v), «не случиша ему **взяти**» (S, 45v), «у городе **взвод**» (S, 69), «не было тогда **в** земли» (S, 86), «а межи **всих** сынов» (S, 89), «одного **в** рать, а другаго **в** городъ» (U, 3v), «тако все княжение Смоленское **взял**» (U, 34v), «и **в** полонь повели» (U, 61v), «и **взяша**» (A, 147v), «и поидоша **в** орду» (A, 148), «не случися ему **взяти** увернуса» (A, 154v), «**Евнутьевича**» (A, 182v), «пошли **в** кораблех» (*Rum.*, 13v), «за сторожаю **в** комнатъ» (*Rum.*, 59v), «и вы **взвод** опустите» (*Rum.*, 79v), «на великое князьство **взяли**» (*Rum.*, 95v), «**в** земли **в** Жомоитьской» (K, 66), «и на **всей** земли Жомоитьской» (K, 66), «не пустили **в** город» (K, 80), «нарядилися **в** зброи» (K, 89v), «и **всему**» (R, 225), «его **взяли**» (R, 240), «на святои недели **в** среду» (R, 272).

Na uwagę zasługują również licznie poświadczone w zabytkach zapisy typu: «как бы **у-в** **обьдную** пору» (K, 85), «збиралися **у-в** **один**» (R, 287), w których po przyimku *у < съ* w pozycji przed samogłoską (najczęściej [o] lub [y]) rozwinęła się spółgłoska protetyczna [v]¹⁸. Więcej przykładów: «запираючи **у-в** **ызбах**» (K, 78), «шодши **у-в** **Угорскую** землю» (K, 85v), «**у-в** **осень**» (K, 88v), «бывшую (...) Ивану Даниловичю **у-в** **орьдъ**» (A, 147), «за князя Вьлодимера **у-в** **Олгирда**» (A, 154), «яко бы **у-в** **обед**» (R, 264). Drogą analogii do form zawierających protezę [v] przed samogłoską [o] w nagłosie wyrazów powstał przyimek *у во* w następujących zwrotach¹⁹: «ни **у во** **что**» (S, 92), «и **у во** **Пьсковъ**» (K, 85), «што ся ему **у-во** **сне** видело» (R, 245), «по весне **у-во** **второк**» (R, 281).

¹⁸ А. М. Булыка, *Адлюставанне вымаўлення ў старабеларускай арфаграфіі*, [w:] А. М. Булыка, *Выбраныя працы*, Мінск 2015, s. 24.

¹⁹ L. Citko, „*Kronika Вучовца*” *na tle historii...*, dz. cyt., s. 53.

W formach rzeczownika «у вольторокъ» (S, 55v), «у вольторъникъ» (S, 71) dodatkowo zapisy з л oddają wymowę [ɯ]. Proteza [v] przed samogłoskami tylnymi jest charakterystyczną cechą współczesnego języka białoruskiego²⁰.

Zabytki starobiałoruskie dokumentują również zjawisko przejścia [u] > [ɯ], czego przejawem były zapisy в w miejscu etymologicznego [u] w pozycji po samogłosce przed spółgłoską, por.: *вдарити, вмова, втекати*²¹. W analizowanych latopisach znalazły poświadczenie liczne przykłady odzwierciedlające opisane wyżej zjawisko. Zachodzi ono w pozycji po samogłosce przed spółgłoską na styku dwóch wyrazów (rzadziej morfemów w obrębie tego samego wyrazu), por.:

S: «змяя **вкуси**» (S, 10v), «**повчившися**» (S, 12), «просиша **в** него» (S, 12v), «имѣти тя **в** отца» (S, 14), «бѣ **в** него» (S, 16), «и **вмре**» (S, 19v), «**невтолимо**» (S, 25), «кто **в** него» (S, 25v), «и **въкрепи**» (S, 38v), «на **Вспѣние**» (S, 53), «просися **в** князя» (S, 63v), «его **втопити**» (S, 75v), «не **вмаящися**» (S, 81v), «**навчено**» (S, 81v), «а **в** князя» (S, 89), «не **вчинил**» (S, 92), «не **вчинолося**» (S, 94v), «а **въчинили**» (S, 95), «**невспѣша**» (S, 98v), «и **вгорскыи**» (S, 106v), «то **вслышал**» (S, 106v);

U: «ничего не **вчиниль**» (U, 2), «остати бы **в** нее» (U, 12), «и понял бы **в** них» (U, 13), «стал бы **в** них королемъ» (U, 13v), «просити **в** него» (U, 79), «и **вмершу**» (U, 90v);

A: «ничего не **вчиниль**» (A, 174v), «а то **вже**» (A, 176);

Rum: «кривды и **втиски** великии чинил» (Rum., 13);

K: «свои **втекали** до розмаитых земель» (K, 64v), «и **вчинил** тут город» (K, 65v), «подле римского обычая **вчинили** болвана» (K, 65v), «которые мешкал на Юрборку, **вмер**» (K, 65v), «люди не **вмѣли**» (K, 66), «и **вчинили** на неи город» (K, 67), «**поврезати**» (K, 69), «зла в Руской земли **вчинил**» (K, 69), «и самого царя **вбил**» (K, 69), «и **вдарилися** полки межи собою, и **вчинили** бои лют» (K, 70), «в том бою **вбили**» (K, 70), «и **вчинять**» (K, 70), «князь литовский и жомотский»

²⁰ Ф. П. Филин, *Происхождение русского...*, dz. cyt., s. 296, 299.

²¹ А. М. Булыка, *Адлюставанне вымаўлення...*, dz. cyt., s. 24.

Втенус» (К, 70v), «и **вродил»** (К, 70v), «и **вмерши** Роману» (К, 71v), «на **Втине**, и назовется князем **втенским»** (К, 72), «дал брату своему Троиденю за **вдъл»** (К, 72), «и **вътече** в гурь бос» (К, 73v), «и **вже»** (К, 74), «еси **въєднал** нас с отцем» (К, 76v), «княгиня Олкгирдовая **вмерла»** (К, 80v), «и **вдарил** чолом» (К, 81), «и **вмер»** (К, 81v), «и **вчтивъши** его размаитыми дары» (К, 82), «и **вчинили»** (К, 90v); **Р:** «будучы **в** него» (R, 240), «воеводу **вбили»** (R, 265), «королевство и **Вгорское»** (R, 267), «до **вгорского** кроля» (R, 261), «и **вдарылися** воиска межы себе» (R, 281), «гдъ **вже** он сам» (R, 226), «простые люди не **вмели** звати по латине» (R, 228), «борздо **вмер»** (R, 280), «жона (...) и **вмерла»** (R, 237), «а побито их на **врочыщах»** (R, 286), «и **вслышал** дъвку» (R, 246), «у малои дружыне **втек»** (R, 233), «и скарбы свое, **втекалися»** (R, 225), «и **втечь** у гурь» (R, 247), «велели его **втопити»** (R, 269), «на том местцу было жъглищо **вчынено»** (R, 234), «и **навчылся** языка руского» (R, 238), «для великого окрутенства и **невставичности** его» (R, 225), «другие за море **повтекали»** (R, 285).

Jednocześnie w zabytkach udokumentowane zostały zapisy, które nie odzwierciedlają tego procesu, por.:

S: «гости есмо **угорьския»** (S, 7), «было мнь **умерети»** (S, 10v), «а ины **убегоша»** (S, 12), «внъ города **убиша»** (S, 24), «поиде ко **Угръ»** (S, 40), «и многа зла **учиниша»** (S, 85), «немци пакъ прускии **услышавши»** (S, 93);

A: «тамо его пове **утопити** в рьць» (A, 159v), «и **укрепи** его бог» (A, 148), «во мале Тагаи **утече»** (A, 153), «королю **угорьскому»** (A, 162v), «просяща у него» (A, 164v), «не **умаляющися»** (A, 165v), «многа зла **учиниша»** (A, 169);

U: «не **учинилося»** (U, 7v), «ничтоже **успеша»** (U, 15v), «Свяцьслава **убиша»** (U, 19), «немци **убиша»** (U, 22), «и **удариша»** (U, 27v), «и **удари»** (U, 28), «не **утерпеша»** (U, 28), «покоры **учинити»** (U, 28v), «татарове **убили»** (U, 45), «ко **Угромъ»** (U, 46), «и **угорьски»** (U, 46), «добыл еси Подольской земли, **учини** ми тую

честь» (U, 47), «королю **угорьскому**» (U, 52), «и просиша у него» (U, 57), «не **умаляющихся**» (U, 57v);

R: «князя Светославля **убили**» (R, 255), «на Жомоити и **умер**» (R, 228), «князь (...) жомоитский **умер**» (R, 231), «**Угорскую** землю» (R, 265), «полочане, **услышавшы**» (R, 250), «на собь **утерпели**» (R, 284);

K: «и **умре**» (K, 67v), «князя литовского и жомоитского **Утену-сова**» (K, 70v), «а **уже**» (K, 74v), «немцы пруский, **услышавши**» (K, 75v), «и **утечеть** до Немець» (K, 77v), «покору свою **учинил**» (K, 77v), «понял бы у них королевну» (K, 78), «князя Свьцслава **убили**» (K, 79), «и **ужо**» (K, 79v), «и **ударилися**» (K, 79v), «просячи у него» (K, 80), «князь Швитригаило Федора **убил**» (K, 81), «и **ударили**» (K, 81), «не могли **утерпети**» (K, 81), «до **угорского** короля» (K, 83), «и много зла **учинили**» (K, 84v), «воеводу **убили**» (K, 85v), «короля **угорского**» (K, 85v), «много лиха **учинивши**» (K, 88);

Rim.: «Гдѣ **ужо**» (14v), «**неуставичный**» (12v), «подль рымскаго обычая **учинили**» (16), «во **упокои**» (17v), «**поуръзывати**» (24v), «Поята **умре**» (25), «и **ударилися**» (26v), «и **уродил**» (28v), «сына **Утенусова**» (29), «и **умре**» (31v), «на **Утене**» (32), «за **удъл**» (33), «во **упокои**» (39), «и **ударили** ему челом» (43v), «посадил на **удълъх**» (47).

Repartycja [u]/[ɨ]/[v], [w] jest zjawiskiem normatywnym dla współczesnych języków białoruskiego i ukraińskiego²².

Przeprowadzona prezentacja sposobów realizacji u niezgłoskotwórczego w wybranych białorusko-litewskich latopisach należących do I i II redakcji pozwala sformułować kilka wniosków.

1. Najczęstszym sposobem wyrażenia na piśmie wymowy u niezgłoskotwórczego były zapisy z użyciem litery *ѡ*, nieliczne przykłady poświadczają również zapisy z *л* oddające taką wymowę [u].

2. We wszystkich latopisach wymowa u niezgłoskotwórczego wyrażona jest w sposób niekonsekwentny; pojawiają się paralelne zapisy; brak

²² L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne...*, dz. cyt., s. 86–87.

konsekwencji w realizacji określonych cech fonetycznych dotyczy zresztą większości zjawisk fonetycznych w latopisach.

3. Najbogatszy materiał badawczy pod względem realizacji na piśmie wymowy u niezgłoskotwórczego prezentują najstarsze latopisy białorusko-litewskie należące do I redakcji oraz latopis Krasińskich, będący najstarszym odpisem II redakcji.

4. W najpóźniej spisany latopisie Rumiancewa zapisy wskazujące na wymowę u niezgłoskotwórczego pojawiają się bardzo rzadko; zabytek pod tym względem pozostaje wierny tradycji piśmienniczej.

**Means of implementation
of nonsyllabic “u” in Old Belorussian writing
(based on selected Belorussian-Lithuanian chronicles)**

SUMMARY

The aim of the article is to present the means of implementation of nonsyllabic [ɯ] in the spelling of selected monuments of Old Belorussian writing representing the first and the second compilations of Belorussian-Lithuanian chronicles. The texts of the following chronicles have been analyzed: *the Supraśl* (1519), *the Slutsk* (the first quarter of the 16th century), *the Academic* (the 30s of the 16th-century) as well as *the Krasińskis'* (the oldest chronicle of the second compilation), *the Raczyńskis'* (circa 1582) and *the Rumiancew* (the end of the 17th century). This article discusses phonetic and morphological reasons for the alteration [ɪ] > [ɯ], [v], [u] > [ɯ] and presents examples of these changes in the chronicles. In all the monuments the pronunciation of [ɯ] is expressed inconsistently; there are parallel spellings. It must be emphasized that the richest research material in respect of written implementation of pronunciation of [ɯ] can be found in the oldest Belorussian-Lithuanian chronicles representing the first compilation and *the Krasinskis' Chronicle*, which is the oldest copy of the second compilation.

Słowa kluczowe: piśmiennictwo WKL, latopisy białorusko-litewskie, język staro-białoruski, fonetyka.

Key words: Old Belorussian writing, Belorussian-Lithuanian chronicles, Old Belorussian language, phonetic.